

Mod alle odds

Jødiske kvinder i Auschwitz-Birkenau 1942-1945

af afdelingschef, cand.mag. Tommy Sylvest

Emnet holocaust er både omfangsrigt og komplekst. Det følgende skal derfor ikke opfattes som en uddybende analyse heraf, men en kortere præsentation af et delstudie omkring KZ lejren Auschwitz-Birkenau i ovennævnte periode⁰.

Under 2. Verdenskrig deporteredes mange mennesker fra forskellige lande i Europa til nazisternes arbejds- og dødslejre. Det var fx politiske fanger, kriminelle, homoseksuelle, handicappede og sigøjnere. Men den største gruppe var dog jøderne.

Danmark blev også berørt heraf, selv om det undertiden bliver fremhævet, at dansk-fødte jøder ikke endte i deciderede udryddelseslejre som fx Auschwitz. Jeg har imidlertid kunnet lokalisere fire danskere, for hvem dette alligevel skete.

Fra 1942 til 1944 blev ca. 75.000 jøder deporteret fra Frankrig til fortrinsvis Auschwitz. Med i transport nummer 1 bestående af ca. 1.112 personer, der den 27. marts 1942 kørte fra Le Bourget stationen ved den parisiske forstad Drancy, var Gustave Schrank, født i København, 1895. Af denne transport overlevede, ifølge historikeren Serge Klarsfeld¹, kun 23 - alle mænd. Schrank var ikke blandt disse. Han er ifølge Auschwitzmuseet død den 11. april 1942 efter kun ca. 14 dages ophold i lejren.

En anden jødisk person af dansk oprindelse var Helene Landau, også fra København, hvor hun blev født den 17. juni 1906. Hun blev sammen med ca. 1.000 andre personer deporteret i transport nr. 48 fra Le Bourget den 13. februar 1943. Da den ankom til Auschwitz 2 dage senere, var det lykkedes for 8 personer at undslippe togvognene. Af de resterende førtes de 689 direkte til gaskamrene, de andre til forskellige dele af lejren. Ved krigens afslutning kunne registreres 17 overlevende, hvoraf kun én var kvinde.

De franske deportationer afslører også andre personer med danske aner. Der er tale om Eliezier Goldstein, født den 7. august 1916, København. Hun var med transport nr. 61, den 28. oktober 1944. Fra den overlevede kun tre kvinder. Endelig er der Tauba Goldstein, født 17. april 1920, også København, fra transport nr. 77, den 31. juli 1944. På listen med overlevende er hendes navn ikke at finde.

Vi kender ikke den præcise skæbne for henholdsvis Helene Landau, Eliezier Goldstein og Tauba Goldstein, men de er efter al sandsynlighed omkommet i Auschwitz.

Denne antagelse hænger sammen med, at det var et meget typisk mønster for deporterede jøder og især for kvinderne.

Min undersøgelse har vist, at de jødiske kvinder for det første - i modsætning til mænd - ofte blev betragtet som mindre værdifulde til at udføre slavarbejde i Auschwitz og derfor blev myrdet straks efter ankomsten. Og det at blive selekteret til lejren var eneste minimale chance for overlevelse. For det andet var kvinderne desuden typisk i følgeskab med mindre børn eller eventuelt gravide. Dette betød ligeledes den sikre og direkte død.

Indgang til Auschwitz I. Auschwitz I blev oprettet 1940 i gamle polske militærbarakker. De første fanger ankom i juni samme år og var polske politiske fanger. Auschwitz I fungerede som administrativt center for hele lejrområdet, der kom til at bestå af tre dele: Auschwitz I, som fortrinsvis rummede krigsfanger, Auschwitz II (Birkenau, den egentlige tilintetgørelseslejr) og Auschwitz III (Monowitz, lejr for slavearbejdskraften, primært med henblik på I.G. Farbens fabriksanlæg). Hertil kom 40-50 mindre enheder, der rummede tvangsarbejdere (Det Kongelige Bibliotek). Hele området kom i 1979 på UNESCO's World Heritage List (verdensarv-listen).

Udvælgelsen ved rampen i Auschwitz-Birkenau var en decideret overlevelseskamp. Et polsk vidne, Borowski, fortæller om en episode, hvor en ung kvinde nægter at kendes ved sin lille dreng, som råber på hende. Han beretter for os, at overlevelsesinstinktet er så stærkt, at hun hysterisk afviser at være drengens moder. En af de russiske fanger, som arbejder ved rampen, slår hende ned og smider hende og barnet på lastbilen, der kører til gaskammeret.²

Den alder, som de deporterede havde eller så ud til at have, var også en faktor. Hvis vi ser på tilfældet med de tre danskfødte jødiske kvinder, var Helene Landau knap 37 år. Grænsen for, hvornår SS personalet anså en fange for gammel eller ung, er meget flydende og ofte baseret på et skøn, om vedkommende ansås for sund, rask og arbejdsduelig. Men typisk ville en kvinde over 35 ikke have mange chancer og derfor blive sendt til gaskamrene. For mændenes vedkommende var en typisk grænse om-

kring de 40 år, men fx Gustave Schrank blev altså registreret trods sine 47 år.

Eliezier og Tauba Goldstein kunne måske have klareret selektionen. De var på dette tidspunkt 27 og 24 år gamle.

Hvis jeg forudsætter, at disse to personer blev brugt som slavearbejdere i Auschwitz, hvilke chancer havde de da for overlevelse? Ser man på Holocaust ud fra et mere generelt perspektiv, har specielt jøder haft meget ringe overlevelsesmuligheder. Mordet på dem er så markant, at de demografisk betragtet først nu godt 60 år senere er ved at være oppe på det befolkningstal, de globalt set udgjorde i 1939. Dette til trods for efterkrigstidens massive tilvækst af mennesker på vor jord.

Eksemplet med de ca. 75.000 deporterede fra Frankrig viser, at kun ca. 2.566³ var i live efter krigen. For de jødiske kvinder var oddsene imidlertid endnu dårligere. Vores talmateriale er sparsomt, når ofrenes samlede antal i Holocaust skal gøres op. Dette gælder selvfølgelig også, når jeg vender blikket specifikt mod kvinderne i denne gruppe. Derfor kan jeg ikke nøjagtigt dokumentere, at det de facto forholder sig således. Men der er kraftige indikationer på, at kvinderne udgjorde majoriteten af ofre og døde. En væsentlig årsag hertil har med deres køn at gøre. Deres biologiske tilhørsforhold blev en faktor, som fik betydning for deres chancer for at klare sig igennem Holocaust. De havde færre muligheder for tvangsarbejde, for flugt og mobilitet. I lejre som Auschwitz var jødiske kvinder desuden den fangegruppe, der suverænt rangerede lavest. Deres adgang til ekstra madrationer (vitaler for at leve videre i det mindste i et stykke tid), deres netværk, arten af deres arbejdsopgaver etc. var som udgangspunkt så ringe, at selv ved en sammenligning med jødiske

mænds vilkår samme sted var de i den vanskeligste position.

Netop en fanges placering i en KZ lejrs særlige og komplekse hierarki er helt afgørende for, om man kan overleve opholdet eller ej. Ved hjælp af netværk kan ens navn "forsvinde" fra de selektionslister, som fører til gaskammeret, man kan "organisere" ekstra mad, værdigenstande (fra de forskellige deportationstog ved ankomstrampen) til at bestikke indflydelsesrige fanger eller SS-vagter med, så de arbejdsopgaver, man sættes til, ikke slår en ihjel i løbet af kort tid. Har en fange overlevet gennem længere tid, betyder det øget prestige, og der er flere strenge at spille på. Mandlige fanger organiserede sig desuden fx i den lokale modstandsbevægelse, der hjalp til med informationer og var med til at assistere omkring flugtforsøg.

Kun i sjældne tilfælde var alt dette noget, som de jødiske kvinder kom til at opleve.

Fra august 1942 opholdt næsten alle kvindelige fanger sig i Birkenau. Denne nybyggede og på dette tidspunkt ganske ufærdige del af lejrområdet var beliggende i et sumpet område, hvor der manglende sanitære installationer, vandforsyning, vejnet, varme osv. De forskellige blokke af henholdsvis træ (oprindeligt stalde) og murværk var ofte uden tag, vinduer og varme.

I Birkenau levede kvinderne i overbefolkede fangeblokke under forhold, der selv efter sammenligning med andre dele af Auschwitz, var horrible.

På et tidspunkt bliver det så slemt, at man i oktober 1942 fra lejrlædelsens side må sende et hold læger derover på grund af sygdomsspredning fra de mange lig. Den første opgave for lægerne er at adskille døde fra endnu levende kvinder.

Indgangen til Auschwitz II (Birkenau), den største tyske tilintetgørelseslejr, etableret i 1941. Det anses, at mindst 1.1 million jøder, 75.000 polakker og 19.000 sigøjnere her blev myrdet af tyskerne. Lejren blev 27. januar 1945 befriet af den sovjetiske Røde Hærs 322. infanterienhed, der fandt over 7.000 overlevende. Inden da var næsten 60.000 fanger blevet evakueret af nazisterne og sendt på en døds march mod Tyskland. Tyskerne havde inden afmarchen, og vel vidende at lejren ville blive overtaget af russerne, sprængt gaskamrene i forsøg på at skjule hvad lejren havde rummet (Det Kongelige Bibliotek).

De jødiske kvinders tvangsarbejde kunne være noget af det mest opslidende. En polsk mand, der overlevede 5 år i lejren, fortæller om en gruppe barfodede⁴ jødiske kvinder fra Holland, der bærer på tunge sten. De behandles særdeles hårdt, SS-vagternes hunde angriber konstant. I løbet af en uge er disse unge kvinder forvandlet til udtærede skikkelser, som dårligt kan genkendes. Et par dage senere er ingen af dem i live mere.⁵

De jødiske kvinder havde ikke kun dette at slås med i deres desperate kamp for overlevelse. Jeg har undersøgt forskellige aspekter af disse fangers vilkår på stedet, og her spiller biologien kraftigt ind.

Det er allerede nævnt, at gravide

sendtes direkte i døden. Blev det opdaget, at de ventede sig, når de var registreret i lejren, var proceduren den samme. Derfor var der en udbredt praksis, hvor medfanger foretog provokerede aborter/hjælp til ved fødsler for at undgå dette. En hel fangeblok eller en del deraf kunne imødesee kollektive straffe ved forsøg på at skjule graviditet/fødsel.

De nyfødte børn blev derpå dræbt af andre fanger eller af mødrene selv.

Konsekvensen for de involverede var fx, som denne kvinde beretter: "And so, the Germans succeeded in making murderers of even us. To this day the picture of those murdered babies haunts me . . . The only meagre consolation is that by these murders we saved the mothers. Without our

intervention they would have endured worse sufferings, for they would have been thrown into the crematory ovens while still alive".⁶

Denne regel var specifikt gældende for jødiske kvinder frem til efteråret 1944. Polakker, sigøjnere og andre grupper i Auschwitz har været ude for samme politik, men ikke i nær så lang en periode og heller ikke nær så konsekvent, som det var tilfældet med de jødiske kvinder.

Når man taler om overlevelseschancer, siger det sig selv, at denne virkelighed formindsker mulighederne. Hovedparten af disse kvinder måtte ydermere straks videre på opslidende arbejdskommandoer eller såkaldte "sportslege" direkte efter et indgreb eller en fødsel.

Sådan var realiteterne også for de, der blev udsat for medicinske eksperimenter. Man foretog i Auschwitz forsøg af denne art på både jødiske mænd og kvinder, ikke uvanligt med døden til følge. Den kvindelige anatomi er imidlertid sårbar fx i forhold til sterilisation. Indgrebet er stort og kompliceret, men arbejdspligten var gældende for denne gruppe såvel som for alle andre. Også her er der en forskel mellem mænd og kvinder, de sidstnævnte havde igen færre chancer.

De mange forskellige eksperimenter indebar i visse tilfælde kunstig insemination med risiko for graviditet til følge. Gaskammeret var da eneste vej, hvis denne tilstand ikke kunne holdes skjult, eller en provokeret abort blev foretaget.

Holocaustforskningen har sjældent haft søgelyset rettet mod seksualitet, når det drejer sig om KZ lejre.

Dette kan skyldes en almindelig antagelse om, at syge, udmarvede og særdeles uhygiejniske kvinder ikke kunne have nogen som helst tiltrækningskraft på mænd, og at de på grund af deres ringe fysiske tilstand heller ikke selv besad seksuelle følelser/lyster.

Ret beset virker det også som nogle plausible forklaringer, og jeg skal da heller ikke hævde, at seksualitet per se har været hyppigt forekommende i Auschwitz. Men mit arbejde viser, at det ikke har været så sjældent som hidtil ment. Og det væsentlige er, at det er indgået som en faktor i overlevelseskampen. Der er flere eksempler, hvor kvinder for brød, vand, tøj, tjenester eller lignende har måttet bruge deres krop som betaling. Det kunne være de mænd udover SS-personalet, som kvinderne mødte i lejren, det kunne være fanger, der udførte arbejde på bygninger, veje og lignende. De mødte

Panorama over barakbyen i Auschwitz. - I lighed med alle andre koncentrationslejre blev Auschwitz styret af Heinrich Himmlers SS. Indtil 1943 var SS-Obersturmbannführer Rudolf Höss kommandant i lejren. I maj-juli 1944 vendte han tilbage for at styre massebordet på de ungarske jøder. Han gav ved retssagen mod ham efter krigen detaljerede oplysninger om lejren. I 1947 blev han hængt foran indgangen til krematoriet i Auschwitz I (Det Kongelige Bibliotek).

Fangebarakker bag kilometerlange indhegninger. Omkring 700 fanger forsøgte at flygte fra Auschwitz; heraf lykkedes det for ca. 300. Flugtforsøg blev kollektivt afstraffet, ofte lod man fangerne dø af sult. Lykkes et flugtforsøg, kunne de rømtes familier risikere at blive arresteret og interneret i Auschwitz og dér udstillet som skræk og advarsel for de andre fanger (Det Kongelige Bibliotek).

disse i vaskerummene, hvor handlerne foregik: “For food was the coin that paid for sexual privileges”.⁷

Der er ligeledes eksempler på voldtægt og tvungen prostitution. Hændelser som disse skete også blandt de mandlige fanger, men igen er kvinderne i en mere udsat position. De kunne blive gravide med risiko for at ende i gaskammeret.

Den kvindelige biologi spiller en afgørende rolle. Fra jødernes ankomst til Auschwitz nedgøres de, chikaneres og dehumaniseres. Der er talrige beretninger fra aflusningsprocessen og andre sammenhænge, hvor netop de jødiske kvinder hånes, antastes og oplever overgreb, som alle relaterer til deres køn. Dette er ikke ulig det scena-

rio, som mandlige jødiske fanger møder. Dog er der en væsentlig forskel, man skal være opmærksom på. Kvinderne kom for langt størstedelens vedkommende fra en kultur præget af normer omkring ærbarhed og dydighed. De fleste af kvinderne havde (ud over eventuelle lægebesøg) aldrig vist sig nøgne for andre, end ikke deres forældre. Den proces, de jødiske kvinder udsattes for i Auschwitz, var på mange måder så nedværdigende for dem, at selv om megen af den øvrige elendighed kan være glemt eller misfortolket i de overlevendes beretninger, så står disse hændelser tit lysende klart.

Som dette vidne erindrer: “For me to see my mother naked in front of those men was the most degrading thing that

Dette beskedne monument for 'den ukendte fange' er det eneste mindesmærke, man har rejst for de døde i koncentrationslejren Auschwitz-Birkenau. Polen indrettede i 1947 et museum på området, og i 1996 besluttede Tyskland at gøre 27. januar, dagen for befrielsen af Auschwitz, til officiel mindededag for ofre for nationalsocialismen (Det Kongelige Bibliotek).

happened to me in my life and will ever happen in my life. In that moment I stopped being me. [...] Our body hair was shaven off – all by men, which was absolutely shocking”.⁸

For mange af vidnernes vedkommende taler de hellere om sult, elendighed og død, end de på nogen måde ønsker at berøre dette meget følsomme område, nemlig seksualitet.

Det nedgørende og dehumaniserende element i kontakten med og opholdet i Auschwitz har yderligere forkortet en overlevelseskamp, der har krævet alle en fanges ressourcer.

Hvis vi vender tilbage til Eliezier og Tauba Goldstein, må det i lyset af ovenstående konkluderes, at de sandsynligvis er omkommet i lejren.

Historien om de jødiske kvinder er ikke blevet fortalt tidligere, og de mange følsomme områder, deres oplevelser præges af, er en vigtig grund til, at vidner ikke har berettet meget herom.

Jødiske kvinder, som nedskrev deres erindringer lige efter krigen, fortæller typisk meget åbent og eksplicit, men denne tendens varer ikke ved, som tiden går. Der er en uheldig og uhyggelig hang til at ”erotisere” KZ-lejrene i både 1950’erne og 1960’erne, og samtidig sker der en feminisering af Holocaust. Dette sidste skal forstås i den kontekst, at den jødiske mand traditionelt set står som beskytteren af kvinder og børn. Dette ansvar kan naturligvis ikke efterlevs i et Holocaust af ”choiceless choices”, men frem for at erkende/forholde sig hertil, bliver det de meget få eksempler på aktiv modstand, som får opmærksomheden. Jeg kan nævne kampene i Warszawa-ghettoen og nedbrænding af Krematorium IV i Auschwitz. Overlevende fra Holocaust kal-

des undertiden foragteligt for ”sæbe” i det nye Israel, som opstod efter 1948. Der er hverken plads til eller interesse for det, vidnerne siger, og da slet ikke de kvindelige af slagsen.

Karakteristisk for en stor del af efterkrigstiden er desuden, at mordet på det jødiske folk betragtes under ét, der er ikke plads til diversitet. Historierne om jødiske kvinder, børn, kapoer osv. levnes intet rum.

Først i slutningen af 1970’erne vågner interessen for de specifikke oplevelser, som kvinder måtte have haft i forbindelse med Holocaust. Dog dukker der et forsknings synspunkt op, hvis budskab er, at kvinder var bedre til at overleve i en form for surrogat-familier, bedre til at forme netværk, bedre til at vise gensidig solidaritet. Alt dette skulle angiveligt bunde i: ”women’s whole prior socialization as mothers and nurturers makes it likely that they responded to each other differently in the camps than men with each other.”¹⁰

Der er intet i min undersøgelse, der støtter dette synspunkt - tværtimod. Som den overlevende Ena præcist udtrykker det: ”How did I keep alive in Auschwitz? My principle is: myself first, second and third, then nothing. Then myself again – and then all the others.”¹¹

I udgangspunktet for dette arbejde har jeg analyseret, om nazisterne i deres ”Rassenkrieg” var specifikt ude på at eliminere de jødiske kvinder, da disse er ”childbearers”. Dette synes ikke at være tilfældet. Taler fra centrale personer som Himmler tyder nærmere på, at kvinderne ansås som et appendiks til de jødiske mænd. Det, fx en Himmler udtrykker bekymring for, er nærmere faren for de fremtidige opvoksede sønner, som kan ønske hævn over mordet på deres folk.¹²

Holocaustforskningen har ændret sig i de senere år, gået mange og nye veje og dermed givet mulighed for at afdække mere komplekse sammenhænge og mikroniveauer. Dog er fx de omstændigheder, som jødiske kvinder måtte leve og dø under i Auschwitz-Birkenau til dato endnu ikke udførligt empirisk behandlet. Mit arbejde er et af de første spæde forsøg herpå.

Vilkårene for de jødiske kvinder, og de forhold de levede under, var forskellige, alt efter længden af opholdet, arten af arbejde, graden af held, kulturel baggrund osv. Men nogle fællestræk går igen, idet begreber som seksualitet, skam og ære har haft

betydning og endda med fatale konsekvenser for nogle af de berørte. Dette er nyt.

Her er derfor én af mange grundsten til en nødvendig teoribygning omkring kønnet som faktor i historiske begivenheder. Vi mangler begreber til at forstå og forhåbentlig kunne forebygge nogle af de overgreb, denne artikel har beskæftiget sig med og som stadig er en yderst aktuell problematik. Jeg behøver næppe at nævne fx overgrebene på Balkan eller Darfur for at minde om, at kvinder til stadighed oplever hændelser, der på visse områder er lig dem, som overgik de jødiske kvinder i Auschwitz-Birkenau.

Noter

- ⁰ Grundlaget er et speciale fra Institut for Historie, Internationale Studier og Samfundsforhold, Aalborg Universitet.
- ¹ Klarsfeld, Serge (1983): *Memorial to the Jews Deported from France 1942-1944*. Oplysningerne om Schrank og de øvrige dansk-fødte jøder er at finde i dette arbejde.
- ² Borowski, Tadeusz (1976): *This Way for the Gas, Ladies and Gentlemen*, p. 43.
- ³ Klarsfeld, (1983), p. XXVI.
- ⁴ Det er en vigtig detalje, at de går med bare fødder. Sko og/eller træsko var typisk en grundlæggende forudsætning for overlevelse. Fødder uden beskyttelse fik sår, svulmede op og handicappede fangerne. Kunne de ikke bevæge sig, da var det næsten altid den sikre død.
- ⁵ Kielar, Wieslaw (1981): *Anus Mundi: Five Years in Auschwitz*, p. 122.
- ⁶ Lengyel, Olga (1. ed. 1995, 2000): *Five Chimneys: A Woman Survivor's True Story of*

Auschwitz, p. 114.

⁷ Lengyel, 2000, p. 196.

⁸ Judith N. udtaler dette i interview fra The Shoah Visual Foundation, den 25 juli, 1995, båndløbsnummer: 04.04.30-04.05.40.

⁹ Udtrykket er fra Langer, Lawrence (1982): *Versions of Survival. The Holocaust and the Human Spirit*. SUNY Series in Modern Jewish Literature and Culture.

¹⁰ Heinemann, Marlene E. (1986): *Gender and Destiny: Women Writers and the Holocaust*, p. 6.

¹¹ Weiss i Des Pres, Terence (1976): *The Survivor: An Anatomy of Life in the Death Camps*, p.153.

¹² Han udtrykker fx dette synspunkt i en tale til "Kriegsmarine" i Weimar den 16. december 1943. Smith, Bradley F. & Peterson, Agnes F. (eds.) (1974): *Heinrich Himmler: Geheimreden 1933 bis 1945 und andere Ansprachen*, p. 201.